

С. Погребняк, доцент Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Про ознаки права

Визначення природи права, формулювання його поняття — одне з одвічних питань юриспруденції, яка не втрачає надії відкрити «таємницю права», знайти свій «філософський камінь». На нашу думку, дослідження ознак права є одним із кроків, що наближає до вирішення цього завдання.

Характеризуючи право, слід насамперед підкреслити, що воно є *загальнообов'язковим соціальним регулятором*. Це означає, що всі особи, яких стосуються вимоги права (в тому числі і держава), зобов'язані їх неухильно дотримуватися або виконувати; ніхто не може знаходитися поза правом. У такому сенсі можна говорити про право як про універсальну соціальну граматику, головне призначення якої полягає у створенні умов можливості спільного життя людей, тобто умов функціонування людської спільноти¹. Саме право здатне забезпечити загальний *соціальний порядок*, тобто регулярність і передбачуваність дій людей на основі взаємності².

Макрофункцією права як суспільного регулятора охоплюється ціла низка його більш конкретних функцій, що здійснюються комплексно, одночасно і внаслідок цього організують і стабілізують суспільство. Так, праву притаманні функція компромісу, функція розв'язання конфліктів, функція соціальної стабілізації, функція організації, відновлювально-компенсаційна функція, функція засобу соціальної відплати та ін.³

Водночас ідея права пропонує існування *загальних правил, що забезпечують свободу*, як альтернативи заснованому на пристрастях індивідуальному свавілля та насильству. Іншими словами, людське життя може вільно розгортатися лише в межах законів, встановлених самими людьми для себе, законів, визнаних всіма і обов'язкових для всіх⁴. Саме

¹ Див.: *Гьофе О.* Демократія в епоху глобалізації: Пер. з нім. — К., 2007. — С. 50.

² Див.: *Капустин Б. Г.* Моральный выбор в политике. — М., 2004. — С. 103.

³ Докладніше про ці функції див.: *Бурлай Є.* До питання про функції права // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2005. — № 3 (42). — С. 36–42.

⁴ Див.: *Баумгартнер Х. М.* Свобода и человеческое достоинство как цели государства // Политическая философия в Германии: Сб. ст. Изензее Й. и др.: Пер. с нем. — М., 2005. — С. 18.

право за допомогою загальних правил дозволяє узгодити свободу особи зі свободами інших і таким чином забезпечити свободу в кантівському розумінні, тобто незалежність від чужого свавілля, що примушує¹. Свобода без права є анархією, а значить — знищенням свободи². Класичне пояснення цієї функції права належить Дж. Локку. «Свобода людей, які мають над собою уряд, — зазначав видатний англійський філософ, — полягає в тому, щоб жити за постійними правилами, загальними для всіх у цьому суспільстві й установленими законодавчою владою, в ньому створеною; це — свобода чинити за власною волею в усіх діях, коли це не заборонено правилами, і не підкорятися непостійній, непевній, невідомій, деспотичній волі іншої людини...»³. Зрозуміло, що інтенція щодо свободи від насильства та свавілля, яка загалом властива праву, може бути більш чи менш розвиненою у конкретних історичних умовах, що свідчить про ступінь його досконалості⁴.

Обов'язковість права підтримується різними засобами, серед яких зазвичай звертають увагу на авторитет та примус⁵. Іншими словами,

¹ Див.: Кант ІІ. Метафізика нравов // Критика практического разума. – Изд. 3-е, стереотип. – СПб., 2007. – С. 291.

² Див.: Ратцингер Й. (Бенедикт XVI). Ценности в эпоху перемен. О соответствии вызовам времени: Пер. с нем. – М., 2007. – С. 32.

³ Локк Дж. Два трактата про врядування: Пер. з англ. – К., 2001. – С. 142.

⁴ Див.: Гюффе О. Демократія в епоху глобалізації. – С. 52.

⁵ Зрозуміло, що існує значно більша кількість причин того, чому люди підкоряються правилам. Так, люди можуть підкорятися через те, що не мають іншого вибору за такої ситуації (*примус*); або можуть не замислюватися чи майже не замислюватися над ситуацією і робити так, як звикли (*традиція*); або вони не зацікавлені у певних наслідках і тому залишаються байдужими (*apatія*); або, навіть якщо й не до вподоби ситуація, що склалася (вона не є задовільною та зовсім не відповідає їх ідеалам), все одно погоджуються – як зі своєю долею, оскільки не можуть уявити іншого стану справ (*прагматична згода*); або вони не задоволені існуючим станом справ, але погоджуються з ним для того, щоб отримати певний результат – дають мовчазну згоду на існування цієї незадовільної ситуації, тому що згодом вона зможе принести їм певну користь (*інструментальне прийняття чи умовна згода*); або за конкретних обставин і за наявності певної інформації, яка є у їх розпорядженні на момент виникнення цих обставин, люди починають вирішувати, що є «правильним», «безпомилковим», «належним» для них як індивідів чи членів колективу, або це те, що вони справді повинні робити (*практична нормативна згода*); або нарешті те, що погодилися б робити люди за ідеальних умов – наприклад, за наявності усіх знань, які б хотіли мати, та усіх можливостей, необхідних для з'ясування становища і вимог решти людей (*ідеальна нормативна згода*) (див.: Гелд Д. Демократія та глобальний устрій: Пер. з англ. – К., 2005. – С. 187–188.

підкреслюється, що право має бути одночасно і авторитетним, і сильним¹.

Як відомо, авторитет є підтипом влади, при якому люди з готовністю підкоряються наказам, оскільки вважають здійснення влади легітимним². Тому сприйняття права як *авторитетного (легітимного) регулятора* породжує впевненість людей у необхідності додержання права. Історія доводить, що влада права не може здійснюватись ефективно без згоди з боку тих, хто їй підкоряється. Тому право може бути дієвим лише в тій мірі, в якій йому вдається отримати соціальне визнання (хоча б мовчазне чи часткове).

Одне з найважливіших питань юриспруденції традиційно стосується джерела авторитетності позитивного права. В історії філософії права сформувалися два головні напрями, які дають відповідь на це запитання. Згідно з традицією природного права, авторитет права врешті-решт неминуче спирається на зв'язок права з мораллю³. Сучасний юридичний позитивізм зазвичай пов'язує обов'язковість позитивного права з так званим «правилом визнання»⁴. Це правило визначає умови, які слід виконати, щоб певну норму можна було вважати частиною права суспільства⁵.

Сьогодні можна звернути увагу на два важливі шляхи легітимації сучасного права. По-перше, *легітимація за змістом*, коли авторитет права забезпечується його сприйняттям як справедливого і корисного регулятора. Сьогодні на легітимність мають право претендувати ті і тільки ті правила, які могли би бути схвалені всіма можливими зацікавленими особами як учасниками раціонального дискурсу⁶. В іншому ви-

¹ Подібне поєднання також характерне щодо державної влади. У цьому випадку можна згадати відомий вислів святого Апостола Павла про обов'язок кожної людини коритися вищій владі, бо немає влади, як не від Бога. «Хочеш не боятися влади? Роби добро, і матимеш похвалу від неї, бо володар Божий слуга, тобі на добро. А як чиниш ти зло, то бійся, бо дарма він носить меча, він бо Божий слуга, месник у гніві злочинцеві! Тому треба коритися не тільки ради страху карни, але й ради сумління» (Рим. 13:1, 3–5).

² Див.: *Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С.* Социологический словарь: Пер. с англ. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2004. – С. 20.

³ Філософія права / За ред. Д. Фейнберга, Д. Коулмена: Пер. з англ. – К., 2007. – С. 12.

⁴ *Харт Х. Л. А.* Концепція права: Пер. з англ. – К., 1998. – С. 97.

⁵ Докладніше про природно-правову і позитивістську версії обґрунтування авторитетності права див.: *Погребняк С.* Про засоби забезпечення обов'язковості права // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2008. – № 2 (53). – С. 36–46.

⁶ Див.: *Хабермас Ю.* Вовлечение другого. Очерки политической теории: Пер. с нем. – СПб., 2001. – С. 409.

падку (тобто за умов відсутності щодо змісту правил вільної і чесної дискусії між автономними та відповідальними громадянами) право фактично б пропонувало вибір між послухом і покаранням — вибір, який зазвичай пропонують гангстери або терористи¹. По-друге, суспільство вдається також до *легітимації права за допомогою процедур*. Правила вважаються авторитетними через те, що вони є породженням певної системи, яка функціонує організованим чином. Правові норми повинні мати «родовід», тобто суспільству слід показати, що вони йдуть від якогось офіційного джерела².

Другий засіб підтримання обов'язковості права, на який зазвичай вказують в юридичній літературі, — *можливість застосування державного примусу*. На думку багатьох фахівців, цей особливий засіб забезпечення відрізняє право від інших суспільних регуляторів, що дозволяє характеризувати останнє як *«примусовий порядок»*³. Проте слід зазначити, що не всі правознавці визнають державний примус як засіб підтримання обов'язковості права. Так, на думку Нгуена Куока Діня, «застосування санкцій є умовою ефективності права, а не умовою його існування»⁴.

Тим не менше, слід погодитись з тим, що сучасна ідея права передбачає, з одного боку, легітимність самого правила, яка має створювати можливість додержання норм через повагу до них, з другого — легальність поведінки в сенсі середньостатистичного виконання норм, якого, якщо необхідно, досягають за допомогою санкцій, гарантованих державою⁵.

Останній момент (*легальність поведінки*) є дуже важливим для права, тому на ньому слід зупинитися докладніше. У сучасному розумінні право сприймається не лише як легітимні правила, викладені в певних авторитетних джерелах, але також як *«гарантоване право»*, тобто право, дії якого можна з високою ймовірністю добитися⁶.

¹ Див.: Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права: Пер. з англ. — К., 2008. — С. 113.

² Познер Р. А. Проблеми юриспруденції: Пер. з англ. — Х., 2004. — С. 36.

³ Див.: Кельзен Г. Чисте правознавство: Проблема справедливості: Пер. з нім. — К., 2004. — С. 45.

⁴ Нгуен Куок Динь, Дайє П., Пелле А. Международное публичное право: В 2 т.: Пер. с франц. — К., 2000. — Т. 1: Кн. 1: Формирование международного права. Кн. 2: Международное сообщество. — С. 46.

⁵ Див.: Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. — С. 403.

⁶ Див.: Циттелиус Р. Філософія права: Пер. з нім. — К., 2000. — С. 33.

Образ права багато в чому залежить від того, як його здійснюють, тобто як і наскільки його буде виконано, дотримано, а отже, воно залежить від реальності. Як влучно зауважував Б. Кардозо, «якщо норми не працюють, вони хворі»¹. Про право як справжній соціальний регулятор можна говорити лише тоді, коли його норми дійсно мотивують поведінку членів суспільства², його норм зазвичай дотримуються і коли їх виконання іншою особою можна добитися засобами права. Саме тому вислів «ubi jus ibi remedium» (де право, там і захист) є далеко не простою тавтологією³.

Одним із важливіших засобів такого захисту є *інститут звернення з правовою претензією до суду*. Цей інститут має певну — процесуальну — форму, яка завершується винесенням обов'язкового рішення. На думку Ж. Карбоньє, процес і рішення є психосоціологічними феноменами, які настільки чужі всім соціальним неправовим явищам і настільки специфічні для права, що обрати саме їх як критерії юридичного є найбільш правильним. Як тільки відносини між двома особами стають об'єктом розгляду з боку третьої особи, яка вирішує спірні питання, це означає, що дані відносини перейшли в царину права⁴.

«Якщо право, як воно проголошене через законодавчий орган чи кристалізоване у звичаї, — зазначав Х. Лаутерпахт, — не підтверджується авторитетним шляхом через суд, саме існування права піддають сумніву»⁵. На цю ж обставину звертав увагу П. Сандевуар. На його думку, право, яке в кінцевому підсумку не може бути передане на розгляд і на вирішення суду, виглядає як право незавершене, недосконале і не здатне встановити необхідний соціальний баланс⁶. У свою чергу суд часто-густо іменують правом, що промовляє⁷. При цьому такий захист має бути нада-

¹ Цит. за: Познер Р. Проблеми юриспруденції. – С. 36.

² Див.: Циттеліус Р. Юридична методологія: Пер. з нім. – К., 2004. – С. 17.

³ Див.: Дайси А. В. Основы государственного права Англии. Введение в изучение английской конституции: Пер., доп. по 6-му англ. изд. – Изд. 2-е. – М., 1907. – С. 226.

⁴ Див.: Карбоньє Ж. Юридическая социология: Пер. с фр. – М., 1986. – С. 171.

⁵ Цит. за: Каламкарян Р. А. Философия международного права. – М., 2006. – С. 39.

⁶ Сандевуар П. Введение в право [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/16269>

⁷ Коріння такої метафори можна побачити ще в римській юридичній термінології. Як відомо, тісно пов'язане із судовою системою поняття «юрисдикція» (iurisdictio) походить від ius dicere, яке означає «проголошувати чи говорити те, що є правом» щодо конкретного спору. Див.: Гарсія Гаррідо М. Х. Римское частное право: Казусы, иски, институты: Пер. с испан. – М., 2005. – С. 159.

ний у розумні строки: як відомо, час «вбиває», «знецінює» право; через несвоєчасне (неквапливе) судочинство право втрачає своє значення, розчиняється в нескінченості, стає неприродним, фальшивим, ілюзорним¹. Тому зрозуміло, що в межах правової системи завжди існує інтерес у найшвидшому вирішенні спору в суді (*interest reipublicae ut sit finis litium*).

Отже, можливості, що надаються правом, мають бути конкретними і справжніми (реальними), практично здійсненими², а не теоретичними та ілюзорними. Право за цих умов має розглядатися не просто як належне, а як *вкорінене в практику належне*, що перебуває в процесі становлення, стає частиною реальності³. Така сама ідея гарантованості зустрічається у Г. Кельзена, який наголошує на «дієвості» права. На думку австрійського правознавця, норми правового порядку є чинними поки цей правопорядок взагалі є дієвим (тобто його фактично дотримуються і застосовують)⁴. Втрата дієвості по суті означає знищення правопорядку.

Характеризуючи право, ми не можемо залишити поза увагою питання про взаємозв'язок права і держави. На нашу думку, *державу* слід розглядати як *інституцію, яка забезпечує ефективну дію права*.

Як зазначалося вище, ідея права пропонує існування загальних правил, що забезпечують свободу. Встановлення таких правил передбачає справедливий трансцендентальний обмін свободою, який відбувається між членами суспільства: обмеження свободи приносить її забезпечення. Право у цьому випадку, перефразуючи Х. М. Баумгартнера, являє собою необхідний продукт самообмеження свободи в ім'я свободи⁵. Люди надають собі права на свободу, відмовляючись від «дикой» свободи. Іншими словами, людські права та обов'язки не падають із неба і не надаються державою; люди — це ті, хто надає собі й іншим права та визнає себе вільним і рівним суб'єктом⁶.

Така первинна правова угода між людьми може бути спрямована насамперед на встановлення загальних засад (*принципів*) права, основополож-

¹ Див.: *Сандевуар П.* Введение в право.

² Див.: *Рабінович П.* Верховенство права (за матеріалами практики Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України) // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2006. — № 2 (45). — С. 5.

³ Див.: *Петришин О. В.* Право як соціально-юридичне явище: до постановки питання // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2007. — № 4 (51). — С. 15.

⁴ Див.: *Кельзен Г.* Чисте правознавство. — С. 239.

⁵ *Баумгартнер Х. М.* Свобода и человеческое достоинство как цели государства. — С. 18.

⁶ Див. з цього приводу: *Гьофе О.* Демократія в епоху глобалізації. — С. 50–52, 57–58, 60.

них прав людини. Вона знаходить своє безпосереднє практичне втілення в конституції. Таке розуміння добре узгоджується з ідеєю, відповідно до якої конституція є безпосереднім правовим актом реалізації суверенітету народу і не є актом держави в строго юридичному значенні. Отже, загальні для всіх правові норми беруть свій початок від самодіяльної правотворчості індивідуума, яка здійснюється ним разом з іншими, і мають тому свою основу в автономії, у здатності встановлювати закони самому собі¹.

Водночас зрозуміло, що регулювання спільного життя має бути *більш чітким*. Так, перед суспільством постають проблеми визначення і формального закріплення точних несуперечливих правил (тобто створення системи позитивного права), вирішення конфліктів, пов'язаних з реалізацією та інтерпретацією цих правил (тобто створення судової системи).

Крім того, поза всяким сумнівом, існує необхідність *контролю* за їх дотриманням. Як відомо з теорії ігор, всі досягають більшої вигоди, якщо всі грають за встановленими правилами, проте кожному окремо вигідно порушувати правила (так звана «дилема в'язня» — prisoners' dilemma)². Тому перед будь-якою системою правил постає так звана проблема «пасажира, який не має квитка» (free-rider). Людина, яка порушує правила і таким чином безоплатно користується тим, що інші люди їх дотримуються, поступає так само нечесно, як і людина, яка їде автобусом, але при цьому не сплачує за проїзд. Ця проблема стає особливо помітною на рівні суспільства в цілому — через «дилему великих чисел» (чим більше група, тим сильніше бажання окремого її члена анонімно і за рахунок усіх інших порушити встановлені правила³). Як відомо, у малих групах дотримання норм не є важкою справою — кож-

¹ Баумгартнер Х. М. Свобода и человеческое достоинство как цели государства. — С. 17.

² Докладніше про цю дилему див., напр.: Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С. Социологический словарь. — С. 152–153.

³ Вважається, що проблема «пасажира, який не має квитка», як перешкода для кооперативних рішень, має більш гострий характер у великих групах, ніж у малих, тому що у великій групі асоціальна поведінка «пасажира, який не має квитка», не здійснює суттєвого впливу на виграш для групи і а fortiori на його власний. Отже, бути «пасажиром, який не має квитка», для нього вигідно. Водночас у малій групі він більше відчуває вплив своєї антисоціальної поведінки на груповий виграш і свою частку в ньому. Див.: Олсон М. Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп: Пер. з англ. — К., 2004. — С. 12–13, 42–43.

Крім того, зазначається, що в малих групах поведінка кожного члена є більш помітною. Тому моральне засудження, солідарність і ганьба має менше шансів на те, щоб впливати на поведінку людей, які загубилися в масі. Див.: Ясаи Э. де. Государство: Пер. с англ. — М., 2008. — С. 304.

ний контрольний поведінку іншого. У великих групах дотримання правил є значно складнішим. Кожний окремих член групи не здатний проконтролювати поведінку всіх інших і боїться, що він один додержується встановлених правил, тоді як інші за його рахунок порушують їх. Отже, виникає необхідність у спеціальній інституції, яка б здійснювала загальний контроль за дотриманням існуючих правил¹.

Ефективне вирішення всіх цих проблем стає можливим за допомоги нейтральної (неупередженої) і кваліфікованої особи — *спільної публічної влади*. Відповідно до західної традиції виконання цієї функції покладається на *державу* як представника всього суспільства, що має для цього необхідні організаційні та інтелектуальні ресурси². Держава бере на себе відповідальність за підтримання нормативного порядку в суспільстві і це у свою чергу легітимуює її існування³. Саме вона на підставі отриманої від суспільства «генеральної ліцензії» здійснює *адміністрування правової системи*: держава уповноважується людьми на правотворчість, тобто створення норм позитивного права, які конкретизують фундаментальні принципи права, забезпечують основоположні права людини і зазвичай враховують правила, що склалися, викристалізувалися внаслідок повторення суспільних відносин⁴; держава також отримує повноваження на офіційну інтерпретацію норм, контроль за їх дотриманням і здійснення судочинства⁵. З цієї точки зору держава сама обмежена правом і не здатна

¹ Див. з цього приводу: *Козловски П.* Общество и государство: неизбежный дуализм: Пер. с нем. — М., 1998. — С. 164, 226.

² У незахідних правових системах ця функція може ефективно виконуватися не лише державою, а й іншими спільнотами. Цей аспект складає одну з головних особливостей релігійних і традиційних правових систем.

³ *Парсонс Т.* Система современных обществ: Пер. с англ. — М., 1998. — С. 37.

⁴ На цій обставині слушно наголошує М. Цвік, підкреслюючи, що юридичні нормативи часто-густо складаються внаслідок постійного повторення суспільних відносин. У свою чергу держава визнає і захищає ці відносини, і, продовжуючи процес правотворення, формулює необхідні деталі правового регулювання і належні процедури. Див. з цього приводу: *Цвік М.* Про сучасне праворозуміння // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2001. — № 4 (27). — С. 4–5.

⁵ При цьому слід враховувати, що здійснення судочинства не обмежується лише простим застосуванням права. Як зазначав Ф. Гаєк, особа, яка має вирішити спір, часто-густо зіштовхується з необхідністю сформулювати і таким чином зробити більш точними правила, з приводу яких виникли суперечності, а у випадку, якщо жодне з установлених правил не підходить, вона інколи вимушена формулювати нові. Див.: *Хайек Ф. А. фон.* Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики: Пер. с англ. — М., 2006. — С. 118. Методологічно питання застосування права досить часто пов'язане з потребою так званої «добудови» права. Див.: *Циттеліус Р.* Юридична методологія. — С. 19.

Отже, правосуддя ніби завершує роботу, розпочату суб'єктом правотворчості щодо формування позитивного права.

робити більше, ніж гарантувати його ефективну дію в суспільстві. Подібне розуміння взаємозв'язку між правом і державою має на меті попередити появу такого позитивного права, яке саме по собі є свавіллям — проти-природного, несправедливого, антигуманного позитивного права¹.

Характеризуючи право, слід виходити також з того, що воно є *нормативним і системним явищем*.

Перша риса обумовлюється нормативністю його основних складових: норми права і принципів права². Нормативність означає, що норми і принципи права *мають загальний характер*, який виявляється в їх неперсоніфікованості і невичерпності³. *Неперсоніфікованість*, тобто відсутність вказівки на конкретного адресата, дозволяє нормам і принципам адресуватися не одній якійсь особі, а відразу багатьом, поіменно не перерахованим. *Невичерпність* норми і принципу означає можливість їх багаторазової реалізації. Іншими словами, норма (принцип) встановлює правило (стандарт) для невідомої (потенційно нескінченної) кількості випадків певного виду і невідомої кількості осіб певної категорії.

Системність права виявляється зокрема в тому, що право є об'єднанням норм і принципів права, які лише разом спроможні забезпечити загальний соціальний порядок. Ці елементи пов'язані між собою ієрархічно, генетично та функціонально і об'єднані у певні структурні підрозділи — галузі, підгалузі та інститути права. Для сучасної системи права України важливим є також поділ на публічне і приватне право, матеріальне і процесуальне право.

Отже, право можна визначити як загальнообов'язковий соціальний регулятор (систему норм та принципів), спрямований на забезпечення свободи, ефективна дія якого гарантується державою.

¹ Див.: Баумейстер А. Філософія права. – Вінниця, 2007. – С. 146.

² Водночас слід враховувати, що право не завжди є нормативним. Див. з цього приводу, напр.: Ручкин Е. Б. К вопросу о нормативности права // Проблемы законности: Республ. міжвід. наук. зб. – Х., 2001. – Вип. 46. – С. 3–9.

³ Ці ознаки нормативності визнаються як пострадянською, так і західною юриспруденцією. Див., наприклад: Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – М., 2001. – С. 49; Хайек Ф. А. фон. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики. – С. 182, 545.

До речі, ці ознаки фігурують ще в Дигестах Юстиніана: «Lex est commune praesertim» – «Закон є загальним (для всіх) приписом» (Дигести, I. 3. 1); «Iura non in singulas personas, sed generaliter constituuntur» – «Права встановлюються не для окремих осіб, а загальним чином» (Дигести, I. 3. 8); «Ex his, quae forte uno aliquo casu accidere possunt, iura non constituuntur» – «Права не встановлюються виходячи з того, що може відбутися в одиничному випадку» (Дигести, I. 3. 4). Див.: Дигесты Юстиниана: Пер. с лат. / Отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М., 2002. – Т. 1. Кн. I–IV. – С. 106–109.